

Firidun Şuşinski

Azərbaycanın musiqi xəzinəsi

A.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı–2015

MƏŞƏDİ MƏMMƏD FƏRZƏLİYEV

Məşədi Məmməd Fərzəliyevin adı Azərbaycanın görkəmli xanəndələrindən Cabbar Qaryağdioğlunun, Keçəcioğlu Məhəmmədin, Şəkili Ələsgərin və Zabul Qasımının adı ilə yanaşı çəkilir.

Məşədi Məmməd (Löhbala Məmməd) olduqca məlahətli səsə və coşqun zənguləyə malik bir xanəndə idi. Məşədi Məmməd əslən şuşalı olsa da, Şuşada çox az yaşamışdı. O, cavan yaşlarında bir müddət Gəncədə, sonralar isə Tiflis, Batum, Vladiqafqaz, İstanbul və sair şəhərlərdə yaşamış və xanəndəlik etmişdi. Məşədi Məmməd Zaqqafqaziyada, Orta Asiyada, Türkiyədə, hətta Avropanın bir çox ölkələrində görkəmli sənətkar kimi tanınmışdı.

Məşədi Məmməd hələ Şuşada olarkən toy məclislərində və xalq şənliliklərində Məşədi Zeynalla birgə çıxış etmişdi. O, ilk dəfə Şuşada Xəndəmirovun teatrında verilən Şərq konsertində böyük müvəffəqiyət qazanmışdı.

Məşədi Məmməd zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun gözəl zəngulələri, uzun nəfəsləri dinləyiciləri həmişə valeh etmişdir. O, nadir hallarda təsadüf edilən güclü nəfəsə, geniş diapazonlu gur səsə malik olmuşdur. Bir neçə forma və mərtəbədə sürətli, fəvvərə kimi çağlayan zəngulələr vurmaqdə bir sıra görkəmli xanəndələr Məşədi Məmmədə həsəd aparmışlar. Məşədi Məmmədin məlahətli səsinə Cabbar Qaryağdioğlu yüksək qiymət vermiş, onu özüne «rəqib» hesab etmişdi. İran məclislərinin birində Cabbar Qaryağdioğlundan soruşmuşlar:

– Qafqazda sənə rəqib olan ikinci bir xanəndə var mı?

Cabbar Qaryağdioğlu demişdir:

– Qafqazda mənə rəqib olan iki xanəndə var: Biri Zabul Qasım, o biri isə Məşədi Məmməddir. Ancaq mənim xoşbəxtliyimdən birincinin zil səsi, digərinin isə dərin musiqi savadı yoxdur.

Məşədi Məmməddə böyük xanəndələrə xas olan gözəl bir xüsusiyyət olmuşdur. Bu da ondan ibarətdir ki, o, həm bəm (pəsxan), həm orta (miyanəxan) və həm də zil (zilxan) səslə məharətlə oxuyurdu. Belə keyfiyyətlər hər xanəndədə olmamışdır. Məşədi Məmməd bütün muğamları həm bəmdə, həm də zildə çox asanlıqla oxumuşdur.

Məşədi Məmməd dinləyicilər sırasında həmişa zəngin və orijinal repertuarla çıxış etmişdir. Onun oxuduğu «Bayati-kürd», «Rast», «Şur», «Çahargah», «Zabul-Segah», «Kürdü Şahnaz», «Heyratı», «Mənsuriyyə», «Simayı-səms», «Qarabağ şikəstəsi», «Arazbarı», «Kərəmi», «Əfşarı» və s. muğamları geniş xalq kütłələri tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Azərbaycan vokal sənəti tarixində Cabbar Qaryağdioğlu «Mahur», Seyid Şuşinski «Çahargah», Şəkili Ələsgər «Şur», İslam Abdullayev «Segah» ustası kimi məşhur idisə, Məşədi Məmməd «Şüstər» ustası kimi daha məşhur idi. Məşədi Məmməddən sonra müsiqimizin son 50 ilində heç kəs «Şüstər» oxumamışdı. Bizim klassik xanəndələrimizin eksəriyyəti Məşədi Məmmədin «Şüstər» oxumağını yüksək qiymətləndirmişdi. Hətta Seyid Şuşinski kimi böyük muğam ustası Məşədi Məmmədin «Şüstər»inə valeh olarmış. Böyük sənətkar xatırələrinin bir yerində yazır:

«Bir gün məni Tiflisdən Gəncaya toy məclisina dəvət etdilər. Həmin məclisdə məndən başqa Musa Şuşinski və Məşədi Məmməd Fərzəliyevin də dəstələri var idi. Günorta yeməyindən sonra məclis qızışdı. Əvvəlcə Musa «Segah» oxudu. Sonra isə Məşədi Məmməd «Şüstər» başladı, nə başladı. Mən onun nəinki şirin guşələrinə, duzlu xallarına valeh olmuşdum, hətta özümü unutmuşdum. Axşam məclisində mən oxumalı idim, lakin «Şüstər» məni elə hala salmışdı ki, Məşədi Məmmədin insanı bihuş edən guşələrindən sonra oxumağı, xüsusilə, məclisi yola verməyi ağilsızlıq saydım. Buna görə də ələcəsiz qalıb, kamançaçalanı dəmiryol vağzalına göndərdim ki, bilet alsin ki, axşam qayıdaq Tiflisə. Yaziq mənə təacciübə baxıb dilləndi:

- Ağa, bəlkə, xəstələnmisən, icazə ver, həkim çağırıq. Mən isə əsəbiləsdim:

- Ay bədbəxt, nə həkim, nə dərman? «Şüstər» məni elə hala salıb ki, cəmi Qafqazın həkimlərini və dava-dərmanını bura yiğsanız, əlac olan deyil. Tez vağzala!

Axşam heç kəsin xəbəri olmadan Tiflisə yola düşdü. Musa məyus halda mənə dedi:

- Ağa, bəs toy yiyəsi səni sorsa, onda nə deyək?

Mən:

- Heç nə, denən ki, Seyid getdi, onu mən evəz edəcəyəm. Əgər narazı qalsa, denən ki, nə fərqi var. O da Şuşinskiyər, mən də Şuşinskiyəm. Sən oxumağınızı istə.

Seyid Şuşinskiyin toy məclisini tərk etməsini necə izah etmək olar?! Bu böyük sənətkarın cəsarətsizliyimi, yoxsa, nə idi? Bu, bir həqiqətdir ki, Seyid Şuşinski səsədə, istərsə də muğam ustalığında Məşədi Məmməddən geridə qalan xanəndə deyildi. Milli musiqi tarixində Cabbar Qaryağdioglundan sonra ikinci xanəndə məhz Seyid Şuşinskiyidir. Lakin hadisənin səbəbi Məşədi Məmmədin «Şüstər»i, daha doğrusu, muğamı böyük ustalıq, həm də son dərəcə şirin oxumasının Seyid Şuşinskiyini bir dirləyici kimi riqqatə gətirməsində idi. Məşədi Məmməd istər texniki ustalığı, istərsə də bədii ifaçılıq məharəti böyük sənətkarı elə valeh etmişdi, elə ovsunlamışdı ki, daha məclis aparacaq hali qalmamışdı. Ona görə də məclisi tərk etməyi üstün tutmuşdu. Əlbəttə, təcrübədən bəllidir ki, bu cür psixoloji vəziyyət təkcə Seyid Şuşinskiyin başına gəlməmişdir.

Məlumdur ki, musiqi tariximizdə İslam Abdullayev «Segah» ustası kimi ad-san çıxarmışdır. Heç kəs İslam kimi «Segah» muğamını, xüsusiylə, «Yetim Segah»ı məharətlə oxuya bilməmişdir. Lakin İslamin özü də bir dəfə Seyid Şuşinskiyin vəziyyətinə düşüb.

Bir gün Bakı məclislərinin birinə dəvət olunan Segah İslam toyxanaya girərkən Qaryağdioğlu Cabbar «Xaric Segah» oxuyurmuş. O zaman İslam olan məclisdə heç kəs «Segah» oxumağa cürət etməzdı. Qurban Pirimov söyləyirdi ki, Cabbar «Orta Mahur»un «Vilayəti» şöbəsində gəzisəndə onu heç bir qüvvə ilə, hətta top atəsi ilə belə, susdurmaq olmazdı. Buna baxmayaraq, Cabbarın qulağına piçıldasdıyın ki, «İslam gəlir», yaziq Cabbar özünü itirərdi. Burda Cabbar Qaryağdioglu'nun İslamdan qorxmasının müstəqim mənada başa düşmək gülünc olardı. Hamiya bəllidir ki, Cabbar Qaryağdioğlu qüdrətli sənətkar idi. İslamin özü də yaxşı bilirdi ki, səsədə, istərsə də ustalıqda Cabbara nisbətən zəifdi. Lakin onu da inkar etmək olmaz ki, «Segah»ın daha şirin, rəvan, təsirli və əsl Azərbaycan ruhunda oxunmasında İslamin əvəzi yox idi. Bunu

hamı bilirdi. Heç də təsadüfi deyildi ki, məclisdə Cabbar Qaryağdioğlu «Xaric Segah»ı son dərəcə özünəməxsus məharətlə başa vurduqdan sonra dinləyicilər İslamdan «Segah» oxumağı tələb edəndə o, narazı halda demişdi:

— Ayıbdır. Məni biabır etməyin. Mən 40 ildir «Segah» oxuyuram. Lakin bu gündü «Segah»ı eşitməmişdim. Cabbarın «Segah»ından sonra mənim oxumağımdan bir şey çıxmaz. Əgər mənə hörmət etmək istəyirsinizsə, əl vurun! Mənim əlacım yalnız oynamaqdır.

Sonra üzünü çalçıqlara tutub:

— Qurban, mənim havamı çal! — deyə «Tərəkəmə» havasına son dərəcə gözəl oynayan İslam ona verilən bütün şabaşı hörmət əlaməti olaraq Cabbarın qavalına töküb, böyük ustادının əllərindən öpür.

İslamın oynamağından sonra ayağa duran Cabbar Qaryağdioğlu məclisə müraciətlə deyir:

— Camaat, əgər mən bilsəydim ki, bu gün məclisə «Segah»larımızın şahı İslam gələcək, doğrusu, «Segah» oxumazdım. Mənim özüm onun «Yetim Segah»ının əsiriyməm. İslam «Segah» üçün doğulmuşdur. Onun «Segah»ını dinləmək xoşbəxtlikdir. Mən də sizə tərəf çıxaraq xahiş edirəm İslam bizim üçün «Segah» oxusun.

Qaryağdioğlunun xahişindən sonra ələcsiz qalan İslam həmin gün yox, yalnız sabahı axşam məclisdə «Segah» oxumağa söz verir.

Göründüyü kimi, Seyid Şuşinskinin Gəncə məclisində başına gələn əhvalat İslamın da başına gəlmişdi. Bir də bu, onun nəticəsi idi ki, xanəndələr arasında ədəb-ərkan gözlənilirdi. Bir-birlərinin sənətinə və şəxsiyyətinə hörmət edirdilər.

Məşədi Məmməd Fərzəliyev 1912-ci ildə «Sport-Rekord» şirkətinin dəvəti ilə Varşava şəhərinə gedir. O, Varşavada tarzən Qurban Pirimovun müşayiəti ilə 40-a qədər muğam, təsnif və mahnını oxuyub vala yazdırır. Məşədi Məmməd Azərbaycan və klassik Şərq muğamlarını özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlə ifa etmişdi. O, tamam-dəstgah oxuduğu muğamların bir şöbəsindən digərinə keçərkən təsniflərdən ustalıqla istifadə edərdi. Məsələn, ərəb muğamı olan «Hicaz»ı məlahətlə oxuyardı. Hazırda bu muğam «Şur» dəstgahının bir şöbəsi kimi oxunur. Məşədi Məmməd bu muğamı oxuyarkən elə sürəkli zəngulələr, elə guşələr vurardı ki, sanki xanəndə deyil, qönçə gülün həsrəti ilə şeyda

bülbül nalə çekir. O, «Hicaz»ı təsniflə bitirib, «Şur»un «Sarənc» hissəsinə keçərkən dinləyiciləri valeh edərdi.

Məşədi Məmməd Natəvanın qəzəllərinin məharətli ifaçısı olmuş, şairin bədii ırsini xalq arasında yaymışdır. Məşədi Məmməd «Rast» muğamını oxuyarkən şairin:

Varımdı sinədə dərdü qəmi-nihan, ölüram,
Fəda olum sənə, gəl eylə imtahan, ölüram. -

beyti ilə başlanan qəzəlinə, «Zəminxarə» oxuyarkən isə:

Fələk, mən tək bu dünyada qəmi-möhənət çəkən yoxdur,
Bu qədir səfheyi-rüxsərə göz yaşı tökən yoxdur.-

beyti ilə başlanan qəzəlinə müraciət etmişdi.

Məşhur bir xanəndə kimi tanınmış Məşədi Məmməd 1913-cü ilin yazında Zubalov adına Xalq Evi tərəfindən Tiflisə dəvət edilir. Bu xalq evində Malibəyi Həmid, Çəkməçi Məhəmməd, Məşədi Cəmil Əmirov, Seyid Şuşinski, Məcid Behbudov kimi məşhur sənətkarlar teatr tamaşalarında və ya «Şərq konsertləri»ndə çıxış edərdilər. O dövrün teatr afişalarında və konsert proqramlarında bu sənətkarların, həmcinin Məşədi Məmmədin adına tez-tez rast gəlmək olar. Tiflisdə verilən bir teatr tamaşasının proqramında yazılmışdı: «1913-cü il may ayının 10-da Tiflisin K.Y.Zubalov adına xalq evində Sıdqi Ruhullanın rejissorluğu ilə müsəlman opera həvəskarları üçün məşhur xanəndə Məşədi Məmməd Fərzəliyevin iştirakı ilə Üzeyir Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» operasının son pərdəsi tamaşaşa qoyulacaq. Əsərdə Zeyd rolunu Məşədi Məmməd Fərzəliyev oynayacaq. Gecənin konsert şöbəsində Məşədi Məmməd «Bayati-Şiraz», «Mahur» və «Hasar» muğamlarını oxuyacaq».

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğdan sonra Məşədi Məmməd öz sənətinə xalqın xidmətinə verməyə geniş imkan tapır. 1923-cü ildə Məşədi Cəmil Əmirov tərəfindən Gəncə şəhərinə dəvət edilən Məşədi Məmməd şəhər musiqi məktəbində muğamatdan dərc deyir, gənc xanəndələrin yetişməsinə böyük qayğı göstərirdi. Məşədi Məmməd eyni zamanda tarzən Böyükkişi Əliyev ilə birlikdə Gəncə, Qazax, Tovuz

və Şamxor rayonlarında toylarda və xalq şənliklərində çıxış edirdi. Onun əzəmətli və nikbin səsi, coşqun zəngulələri dirləyiciləri vəcdə gətirirdi. Məşədi Məmməd təsnifxanlıqdə, gözəl qaval vurmaqda və qədim Azərbaycan mahnılarını ustalıqla oxumaqda qüdrətli sənətkar idi. Məsələn, o, «Qarabağda bir dənəsən», «Nəbi», «Toyun tərifisi», «Vətən şərqisi», «Alma», «Səbu», «Maç-maç», «Mən bir türkəm», «Aylı, ey millət» təsnif və mahnılarını böyük məhəbbətlə ifa edir, hamını heyrətə gətirirdi. Onun zövqlə oxuduğu «Axşam oldu» təsnifi yarımlaşdırılmışdır. Bu təsnif «Şikəsteyi-fars» üzərində oxunduğu üçün xanəndə hərdənbir ince guşələrlə müğama toxunurdu. Bu, təsnifin daha gözəl səslənməsinə səbəb olurdu. Seyid Şuşinski deyirdi: «Məşədi Məmmədin «Axşam oldu» təsnifini dinləmək musiqini sevənlər üçün böyük səadət idi».

1926-ci ildə Məşədi Məmməd Fərzəliyev Rusyanın bir çox şəhərlərində, həmcinin Moskvada böyük müvaffəqiyyət qazanandan sonra xarici qastrol səfərinə çıxır. Onlar Polşa, Almaniya, Fransa, Belçika, İngiltərə, Avstriya, Rumınıya, Türkiyə və İranda konsertlər verir. Xarici mətbuat Məşədi Məmmədin ansamblının ifaçılıq məharətlərini yüksək qiymətləndirmiş, onlar haqqında dövri mətbuatda gözəl rəylər verilmişdi. Maraqlı burasıdır ki, Azərbaycan musiqiçiləri Brüssel şəhərində çıxış edərkən Londonda qastrola gəlmış Nyu-York teatr truppasının antreprenyoru onları Londonda dəvət etmişdi.

Londonda M.M.Fərzəliyevin ansamblının müşayiəti ilə ingilis dilində Ü.Hacıbəyovun «Arşın mal alan» musiqili komediyasını tamaşa-yaya qoyurlar. Tamaşanın fasılələrində Əsgərin ariyasını və Azərbaycan mahnılarını oxuyan Məşədi Məmməd tamaşaçılar tərəfindən hərarətlə qarşılanır.

Məşədi Məmməd Fərzəliyev ömrünün 60 ilini Azərbaycan və klassik Şərqi musiqisinin inkişafına həsr etmişdir. Onun adı Azərbaycan milli musiqi mədəniyyəti tarixinə görkəmli bir xanəndə kimi daxil olmuşdur. Məşədi Məmmədi yaxından tanıyan, uzun illər onun sənət yoldaşı olmuş İslam Abdullayev, Qurban Pirimov, Seyid Şuşinski və Musa Şuşinski kimi qocaman sənətkarlar Məşədi Məmmədin sənətinə yüksək qiymət vermişdir. Musa Şuşinski deyir: «Məşədi Məmməd Fərzəliyevin çox zil və gözəl səsi var idi. «Qatar bayatı», «Kürdü-Şahnaz», xüsusiylə, «Şiıştar»

muğamını misilsiz, məharətlə oxuyardı. O, həm də yaxşı qaval vurardı. Məşədi Məmmədin zənguləsinə söz yox idi. O elə sürəkli və coşqun zəngulələr vurardı ki, elə bil taxtapuşun üstündə dolu yağırdı.

Yadimdadır, Gəncədə, Bağbanlar kəndində toyda idik. Həmin məclisə Azərbaycanın ən məşhur xanəndələrindən ibarət 7-8 sazəndə dəvət edilmişdi. Məşədi Məmməd də həmin toyda oxuyurdu. Bilirəm, xanəndələr arasında oxumaq haqqında nə söhbət oldusa, Məşədi Məmməd üzünüü Cabbara tutub gülə-gülə zarafatıyan dedi:

- Məni əsəbiləşdirməyin. Hamınızı qataram zənguləmin qabağına, düz vağzala qadər qovaram».¹

1929-cu ildə Məşədi Məmməd Fərzəliyev yenidən xaricə qastrol səfərinə çıxmış, bir daha vətəninə qayıtmamışdır.

O, xaricdə yaşadığı illərdə milli musiqiyə yeni bir şey əlavə etsə də, milli vokal məktəbinin ən yaxşı ənənələrini hifz edib saxlamış, ömrünün sonuna dək Azərbaycan xanəndəsi kimi qalmışdır. Məşədi Məmməd 1962-ci ildə 90 yaşlarında Türkiyədə - İstanbul şəhərində vəfat etmişdir.

1. Musa Şuşunskinin xatirələrindən. (Müəllifin MƏLİ-də şəxsi fondunda saxlanılır)-tərtibçi